

Օսմանեան քանի մը հարկեր ըստ կանոնագրութիւններու

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Հայ-Օսմանեան փոխյարաբերութիւններու լուսաբանումին մէջ հիմնական դեր կը խաղայ բացայայտացումը այն հարկերուն եւ տուր-
քերուն, որոնց ենթակայ մնացին բոլոր ժողովուրդները Օսմանեան
կայսրութեան, եւ անոնց հետ՝ հայ ժողովուրդը մահւ։

Նքէ այսօր անհրաժեշտ է գիտնալ ինչպէս ու ինչո՞ւն Օսման-
եան կայսրութեան հայութեան առօրեային, եքէ կ'ուզուի որ յստ-
կանան կարգ մը հարցեր եւ անոնց տուն տուող պատմառնները՝ մոյն-
քան անհրաժեշտ է եւ կարեւոր գիտնալ ինչպէս ու ինչո՞ւն հայու-
թեան տնտեսական առօրեային։

Պոլիսը գաւառ չէր։ Որպէս մայրաքաղաք՝ Պոլիսը մնաց ան-
միջական հասոգութեանը տակ պետական իշխանաւորներուն — մա-
մաւանդ՝ որպէս բաց դուռ մը Սերայայի դէմ եւ կայքը անկէ եկող
զանազան դեսպաններու, եւ առ այդ՝ ուղղակի գտնուելով ձեռքին
տակ եւրոպական դիւանագիտութեան՝ Պոլիսը ձեռով մը դուրս մնաց
օսմանեան աշխարհին իր կյանակին մերքեւ տրոքող տնտեսական աշ-
խարհավարութենէ մը։ Այդ վերջինը լրիւ ընկալել կարեւորու համար՝
պէտք է երթալ անդին մայրաքաղաքէն, հասնիլ մամաւանդ արեւել-
եան եւ հարաւային շրջանները կայսրութեան եւ սերտել մահւ առօր-
եալ հոն գտնուող բնակչութեան եւ ապա՝ գործադրումը օրէնքներուն
եւ գործելիութիւնն անոնց, եւ հոսկ ուրեմն՝ նկարագրել օսմանեան
վարչամեթոդային, պաշտօնէութեան, բանակին, եւ քուրք, փարս
ու քիւրմեն անտապետներուն։

Մեմէ՛ չեմք մպատկադրեր քննութեան առնել այս բոլորը, ընդ-
հակառակը, կը բաւարարուիմք վեր առնել հարկային քանի մը տա-
րազ լոկ, եւ լոյսին համել մերթին բովանդակութիւնն ամոնց՝ միշտ ալ
հիմնուելով օսմանեան կամոնագրութիւններու եւ այլ սկզբնադիւր-
մերու տուեալներուն վրայ:

Ի դէպ՝ քանի մը այս էջերը կը վերցուին *Հարկերը Օսմանեան
եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն Մէջ, ԺԵ-Ի. դդ.* ընդհանուր
վերնագրին մերժելու ինկող հարկային բառարանէ մը, որ իր աւար-
տին չէ հասած տակաւին:

ԱՎԱՐԻԶ-Ի ՏԻՎԱՆԻԷ (عوارض دانی) — Արարերէն՝ ա-
վարիտ — պատահարներ, արկածներ, արդեւքներ, եւ պարսկերէն՝
տիվան-գիւան, առեան, դուռ, խորհրդարան, դատարան, եկամուտ
բառերէն (1) կազմուած հարկային տարազ: Թրքերէնին անցնելով՝
ավարիտը պահած է դժբախտութիւններ, արկածներ իմաստները (2),
իսկ տիվանը՝ պահելով հանդերձ պարսկերէնի բովանդակութիւնը՝
ստացած է նաեւ պալատ, արքունիք եւ դերազոյն ժողով իմաստները
(3): Ըստ Գալուսի՝ տիվանին այն է, որ կը պատկանի արքունիքին
կամ աղերս ունի անոր հետ (4), իսկ տիվանիէն կ'ըլլայ այն վճարու-
մը կամ դուսարը, որ կը պատկանի արքունիքին կամ պետութեան:
Արդէն՝ ավարիտի տիվանիէն կը հաւաքէր պետութիւնը (5):

Թէպէտեւ հարկային այս տարազը իր բառային թարգմանու-
թեամբ կը մնայ անիմաստ՝ սակայն ներքին բովանդակութեամբ ա-
նիկա կը վերածուի անունին այն հարկին, որ կը պատկանի պետու-
թեան եւ կը դանձուի պատահարներու, արկածներու, դժբախտու-

1. A. de Biberstein Kazimirski, **Dictionnaire Arabe-Français**, tome
deuxieme, Beyrouth, 1971, p, 221. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Քազիմիրսկի, Բ:
F. Steingass, **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, Beirut, 1970, p.
555. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Սթայնգաս: 2. Անտոնան, *Արմատական Բառարան*,
Ա. Խոր., Երևան, 1971, էջ 671:

2. Diran Kélékian, **Dictionnaire Turc-Français**, Constantinople, 1911,
p. 863. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Դիրանեան:

3. Նոյնը, էջ 801:

4. Նոյնը, էջ 802:

5. Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri
Sözlüğü**, I, İstanbul, 1971, s, 114. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Քափալին, Ա.:

Թիւններու եւ պատուհաններու պարագային. առ այդ՝ անիկա կը վերածուի պետութեան տրուած նիւթական եւ այլ տեսակի օժանդակութեան, թէպէտեւ փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ Գարա Մուսթաֆայի ատեն Բուսնիի վիլայէթին մէջ ստեղծուեցաւ ավարիդ անուանով ծովային հարկ մը, եւ զանձուեցաւ ժողովուրդէն (6) :

Հարկային տարազն ընդհանուր անունն էր սովորութային այն հարկերուն, որոնք Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ կը զանձուէին իշխանութիւններուն կողմէ արտակարգ պատահարներու ատեն : Արեւելեան Անատոլիոյ մէջ այս տարազին ներքեւ կ'իյնային կարգ մը հարկեր օսմանեան դրաւումէն առաջ իսկ եւ վաւերագիրներու, սկզբնաղբիւրներու եւ զբաղանութեան մէջ յաճախ կը իշխուին Թեքալիֆ-ի տիւանիէի եւ խարածի հետ միասին (7) : Ըստ Փափազեանի՝ «այս տերմինի տակ հասկացուած էր բայթներէ պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարներէ ժամանակ» (8), որ, ինչպէս կը ճշդեն Սաֆրաստեանն ու Զուլալեանը, «յատկապէս պատերազմի ժամանակ, հպատակների կատարած տարբեր պարհակային աշխատանքներէ կը բաղկանար» (9) : Այլ տեղ՝ Փափազեան կ'ընդունի անոր ռազմական արտակարգ պարտաւորութիւն մը ըլլալն ալ (10) : Բայց անհասկած որ ասիէ աւելի բան մըն էր անիկա. ըստ Բաքալիւնի, հակառակ որ օրինականօրէն կը զանձուէր հոգալու համար ծախսերը պատերազմի մը՝ ավարիդ-ի տիւանիէ կը զանձուէր նաեւ գիտնականներուն, աղօթարարներուն, բերդապահներուն, քաղաքապետութեան եւ հետազային՝ կրթական նախարարութեան ալ ծախսերը հոգալու համար (11) : Աւելին՝ անիկա տակաւին կը զան-

6. Նոյմը, էջ 113 :

7. Nicoara Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, vol. II, *Règlements miniers*, 1390-1517, Paris / La Haye, 1964, p. 292. ասիէ ետք կը մշուի որպէս Պիտիւեմնու, Բ. :

8. Յ. Գ. Փափազեան, *Մատենադարանի Պարսկական Վաւերագրերը*, Ա. հտր., *Հրովարտակներ*, պրակ առաջին, Երեւան, 1956, էջ 105, 108. ասիէ ետք կը մշուի որպէս *Հրովարտակներ*, Ա. :

9. Ա. Խ. Սաֆրաստեան եւ Մ. Կ. Զուլալեան [Էրզւմ.] *Օսմանեան Օրէնքները Հայաստանում* (XVI-XVII դդ.), *Կանոննամէներ*, Երեւան, 1964, էջ 120 : ասիէ ետք կը մշուի որպէս *Կանոն*. :

10. Լեօ, *Երկերի ժողովածու*, Գ., հտր., *Հայոց Պատմութիւն*, Գ. հտր., Ա. գիրք, Երեւան, 1960, էջ 482, 487. ասիէ ետք կը մշուի որպէս *Հայոց*, ԳԱ. :

11. Բաքալիւն, Ա., էջ 113-114 :

ձուէր ցամաքային եւ ծովային ուժերուն, սպաներուն եւ պաշտօն-
եաներուն բնակութեան, բնակարանին եւ հանդիստին ատեն ըլլա-
լիք ծախսերուն (12)՝ ինչպէս նաեւ հրդեհներու եւ անօդաներու հա-
մար (13) :

Ըստ Պելտիսէանուի՝ հարկային այս տարադին ներքեւ ինկող
պարտաւորութիւնները կը բաղկանային ոչ միայն պատերազմական
արտակարգ հարկերէն եւ պարտաւորութիւններէն՝ այլ նաեւ բանա-
կին համար պաշարի, պարէնի եւ ուղղամթերքի փոխադրութենէն,
բերդերու եւ կամուրջներու կառուցումէն, ճամբաներու շինութենէն
ու նորոգութենէն, եւ պարհակային այլ աշխատանքներէն (14), ու-
րոնք, ըստ հասկացողութեան, պիտի սկսէին պատերազմին հետ եւ
հասնէին աւարտի՝ անոր վախճանով (15) . սակայն դրականութեան
եւ փաստաթուղթերու յիշատակութիւններուն մէջ անոնց կարելի է
հանդիպել խաղաղութեան շրջաններուն ալ :

Սկիզբները զուտ պարհակային պարտաւորութիւն մըն էր ա-
վարդի տիպանէն (16), որ, սակայն, շուտով կորսնցուց իր այդ
նկարագիրը եւ սկսաւ դանձուիլ պարէնով եւ դրամով (17) : Աւելին՝
մանաւանդ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կարգ մը շրջաններ զայն կը
հատուցէին միայն դրամով, երբ այլ շրջաններէն անիկա կը հաւաք-
ուէր հացով եւ օլարէնով (18) : Իսկ աւելի ուշ՝ անիկա վերածուե-
ցաւ զուտ դրամական պարտաւորութեան մը (19), որ կը դանձուէր
երբ զօրամաս մը իջեանէր որեւէ վայր՝ դէպի ճակատ իր մեկնումի
ընթացքին՝ հոն հոգալու համար զինուորներուն եւ անոնց ձիերուն :

12. Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, Istanbul, 1972, s. 438. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Բաքալիմ, Գ. :

13. Բաքալիմ, Ա., էջ 114 :

14. Nicoara Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris*, vol. I, *Actes de Mehmet II et de Bayezid II du ms. Fonds turc ancien 39*, Paris/La Haye, 1960, p. 137. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Պելտիսէանու, Ա. :

15. Հայկ Ղազարեան, *Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական եւ Քաղաքական Կացութիւնը 1800-1870 թթ.*, Երեւան, 1967, էջ 103 :

16. Հրովարտակներ, Ա., էջ 105 :

17. Պելտիսէանու, Բ., էջ 275 :

18. Բաքալիմ, Ա., էջ 113 :

19. Հ. Ա. Ամասեան, Ժ. Դարի Ազատագրական Շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում, Երեւան, 1961, էջ 34 : Ղազարեան, էջ 103-104 :

կարիքները. անոր դանձումին կ'ընկերանար պետեւի նիւզուլ անունով ծանօթ հարկը (20) :

Այսպիսի տիւանիէի դանձումն սկսաւ Սուլթան Պէյազիտի օրով եւ կոչուեցաւ իմտատ—ը սեֆերիէ (21) : Ժամանակի ընթացքին ստացաւ նաեւ իմտատ—ը ճիհատիէ, իմտատ—ը հարպիէ, Թեքիալիֆ—ի հարպիէ, սիւրսաթ, սուխրա, ճեպ աղչէսի եւ այլ նորանոր անուններ : Սկզբնաղբիւրները մերթ պարզօրէն դայն կը յիշեն որպէս ավարիդ, ավարիդ աղչէսի եւ ավարիդ պետելի : Ըստ Սուլթան Սիւլէյման Դանունիի շրջանէն եկող եւ Սիլիստրէի լիւային պատկանող կանոնադրութեան մը՝ ավարիդ—ի տիւանիէն եւ իր տարատեսակները հողին կապուած հարկեր էին (22), ու կը դանձուէին պատահականօրէն, եւ անորոշ քանակով (23) : Ըստ Թուրք պատմիչ Լուիֆֆի Փաշայի Ասափնամէին, այս հարկը կը դանձուէր չորս—հինգ տարին անգամ մը (24), սակայն, ինչպէս կը ճշդէ Բաքալինը, «ավարիդ աղչէսին ընդհանրապէս, եւ պատերազմի ցոյց տուած անհրաժեշտութեան եւ պահանջին վրայ, եւ ժամանակաւոր ըլլալով կ'որոշուէր եւ կ'օդադարձուէր : Եալուզի եւ Գանունիի շրջաններուն, ժամանակաւոր դրութեան մէջ եղող այս հարկը հետագային ստեղծուեցաւ ըստ նիւթական կարիքի, ենթարկուեցաւ մնայուն վիճակի մը, եւ կը դանձուէր որպէս յաւելում՝ էմլաքի տուրքերուն վրայ» (25) : Սկիզբները՝ ավարիդ—ի տիւանիէն կը հաւաքուէր Պոլսոյ, Անատոլիի եւ Բուլղարիի շրջաններէն եւ այդքան ծանր չէր ճշդեր ընտանիքներու տնտեսական կեանքին վրայ, երբ դանձնէի որոշուած դումարը համահաւասար կերպով կը բաշխուէր բոլոր ընտանիքներուն վրայ. բայց՝ երբ պատերազմներով եւ զանազան այլ պատճառներով քանդող ընտանիքներու, երկրէն հեռացողներու, եւ ընդհանրապէս անհետացողներու բաժինն ալ աւելցաւ մնացողներուն վրայ, ստեղծուեցաւ անաւոր եւ անկարելի դրութիւն մը, եւ, ըստ Թուրք պատմիչ

20. Ա. Խ. Սաֆրաստեան [քղմ.], Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անգղիոյիկառի Միւս Ժողովուրդների Մասին, Բ. հտը., Երևան, 1964, էջ 295: ասիւ ետք կը ճշուի որպէս Թուրքական, Բ. :

21. Բաքալին, Ա., էջ 113:

22. Omer Lutfi Barkan, XV ve XVIinci Asirlarında Osmanlı İmparatorlugunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, birinci cilt, **Kanunlar**, İstanbul, 1945, s. 227. ասիւ ետք կը ճշուի որպէս Պարֆան :

23. Բաքալին, Գ., էջ 15:

24. Բաքալին, Ա., էջ 114:

25. Բաքալին, Գ., էջ 15:

Սիւլէյման էֆէնտիի՝ պատճառ եղաւ Անատոլիի քանդումին (26) :

Ըստ տուեալներու՝ չորս-հինգ տարին անդամ մը դանձուող այս հարկը իւրաքանչիւր ընտանիքէ կը դանձուէր 20 ազէի հաշիւով (27) : 1582 թ.ին քանակն արդէն իսկ կրկնապատկուեր էր եւ հասեր 40 ազէի (28), բայց հետզհետէ յաւելում կրելով՝ 1807-1808-ի տարե- շրջանին անկա հասաւ 300 ազէի պատկառելի դումարի մը (29) : Հետաքրքրական է, որ Սուլթան Մուրատ Դ-ի օրերուն, այսինքն՝ 1623-1640 թթ.ու շրջանին, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ավարիդ-ի տիւանիէն վճարող ընտանիքներու թիւը, ըստ հաշուարկումներու, կը հասնէր 120,000-ի, որմէ դերժ էին կացուցուած 20,000-ը զա- նազան պատճառներով (30) :

Ըստ կանոնադրութիւններու, վաւերադիրներու եւ զբաղանու- թեան՝ ավարիդ-ի տիւանիէն կը վճարէին բոլոր հպատակներն ան- խտիր : Բայց, կը թուի թէ շատ էր թիւը այս հարկին պարտաւորու- թիւններէն փախուստ տալ փորձողներուն, ահա թէ ինչու համար կարգ մը կանոնադրութիւններ յստակօրէն կը ճշդէին, թէ անոր են- թակայ էին բոլորը (31)՝ արքունական հրովարտակ ունենային թէ ոչ (32) : Ըստ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ անոր ենթակայ էին այն սիփահիները, որոնց հայրերը հող ունէին անցեալին՝ բայց ներկայիս չունէին իրենք (33), Պիղայի վիւայի կիսրարները՝ ըստ Սուլթան Մեհմետի հրովարտակին (34), իսկ Գարամանի վիլայէթին Տերենտէ կոչուած շրջանին կարգ մը կիսրարները եւ դիւղերը մի- աջն (35) : Աւելին՝ վաւերադիր մը նոյնիսկ կը խօսէր անոնց մասին, որոնք փախուստ տուած էին իրենց ցեղապետներէն եւ դիւղապետե- րէն՝ ազատիլ կարենալու համար ավարիդ-ի տիւանիէի պարտաւորու- թիւններէն (36) :

Բայց կը թուի թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային կարգ մը

26. Բաքալիմ, Ա., էջ 113-114:

27. Նոյնը, էջ 112: Բաքալիմ, Գ., էջ 15:

28. Թուրքական, Բ., էջ 230:

29. Բաքալիմ, Ա., էջ 112: Ղազարեան, էջ 103-104:

30. Բաքալիմ, Ա., էջ 113:

31. Պարբան, էջ 307:

32. Նոյնը, էջ 18, 250:

33. Նոյնը, էջ 100:

34. Նոյնը, էջ 20:

35. Նոյնը, էջ 41:

36. Նոյնը, էջ 240:

մարդեր եւ ցեղախումբեր, որոնք ենթակայ չէին ավարիդ-ի ծանրութեան եւ անկէ յառաջացող պարտաւորութիւններու կատարումին, այլապէս կանոնադրութիւնները յականէ անուանէ պիտի չլիւնէին միւսեւթները, եսգըճըները, եամաքները, ջիւրեճիները եւ տողանճըները (37) ուրիշներու կարգին, որոնք ենթակայ էին ավարիդ-ի տիւմանիէի պարտաւորութիւններուն: Աւելին՝ Մորէայի վիլայէթի կանոնադրութիւնը կը խօսէր կեղծ տողանճըներու մասին եւ կը պնդէր թէ անոնք ալ պիտի հատուցէին հարկին պարտաւորութիւնները (38): Վիդէի վիլայէթի կանոնադրութիւնը կը յայտնէր թէ նախապէս ամուրի արձանագրուած բայց հարկային մատենին արձանագրութեանէն ետք ամուսնացողները պարտաւոր էին վճարելու պարտոն ու պատշաճը (39), երբ անդին՝ ավարիդ-ի տիւմանիէի անունով ծանօթ պարտաւորութիւններն ստիպուած էին հատուցելու թրքական կարգ մը ցեղախումբեր, որոնցմէ կանոնադրութիւնները յականէ անուանէ կը յիշեն ճանապարհները, չինգիանանները, տեվելիզատէները, եանպոլիները, թաթարները, պողայիները եւ աղտաղները (40), որոնք ընդհանրապէս յիսունական ազնէ պիտի վճարէին պատերազմի ատեն (41), եւ կամ ալ՝ պիտի ծառայէին բանակին մէջ, մինչ, ինչպէս կը ճշդէր Բոթակա լիւլայի կանոնադրութիւնը, անոնք պիտի վճարէին մէկական խարած թեմեշլարի պէյլիւպէյլիկին մէջ, ավարիդ-ի տիւմանիէի իւսխան՝ որ ծանօթ էր սեֆեր Փլուրիսի կամ սեֆեր խարճը անունով, եւ որուն քանակն էր 60 ազնէ (42): Նոյնն էր դրութիւնը Սերեմի լիւլային մէջ ալ (43):

Բայց հակառակ ավարիդ-ի տիւմանիէի ամենապարիակ ըլլալուն՝ անկէ զերծ էին կացուցուած կարգ մը մարդեր եւ վայրեր, շրջաններ եւ հաստատութիւններ: Այսպէս՝ զերծ էին այս հարկէն Գարամանի վիլայէթին մէջ կիսարաւոթեամբ հող մշակողները, որոնք իրենց ստացած բերքին կէսը կը յանձնէին պէյլիկին (44): Նոյնն էր դրութիւնը Չուլուրապատի վիլայէթին մէջ բերքին երկու երրորդը վճարողներուն համար, մինչ կէս առ կէս վճարողները ստիպուած

37. Նոյնը, էջ 235, 276, 280:

38. Նոյնը, էջ 331:

39. Նոյնը, էջ 234:

40. Նոյնը, էջ 242, 244, 249, 260:

41. Նոյնը, էջ 244, 249, 260, 263:

42. Նոյնը, էջ 304:

43. Նոյնը, էջ 307:

44. Նոյնը, էջ 47:

էին հատուցելու հարկը (45) : Հարկէն զերծ էին տակաւին Սիսի լի-
վային կայսերական խոտերուն եւ կալուածներուն մէջ բրինձ մշա-
կողները (46), էօզերի եւ Սիլիստրէի լիվաներուն բրինձի մշակնե-
րը (47), Սիլիստրէի լիվայի աղի վաճառականները (48), Գարամա-
նի վիլայէթի եւ Իջ Իլ լիվայի սիփաշիներն ու անոնց զաւակները, ու-
րոնք հարկի փոխան զինուոր կու տային (49), Գարամանի եւ Շա-
մի վիլայէթներուն եւ Իջ Իլ լիվայի միւլզղիները, ճգնաւորներն ու
մենակեացները եւ իմամները, նոյնիսկ եթէ անոնք հարկացուցակնե-
րու արձանագրութենէն ետք էր որ կրօնական էին դարձած (50),
Զուլաբարպատ վիլայէթի կրօնականները (51), Պոսնիայի վիլայէ-
թին կարգ մը կառավարիչներն ու կուսակալները (52), Զմշկածաղի
լիվայի Փեր շիւսէին պէյի կարգ մը աղաներն ու նէօքիտրները, ու-
րոնք հինէն ի վեր լայա չէին արձանագրուած (53), Սեմենտրէի լի-
վայի գերդացիները (54), արհեստակցական քանի մը դասեր Իմրոզ
կղզիին մէջ (55), Էրզրումի վիլայէթի կանոնադրութեան մէջ յի-
շուած 23 գիւղերու այն բնակիչները, որոնք կ'աշխատէին պողլեղի
հանքերուն մէջ (56), Ենի Իլ գաղայի խաս եղող հողերուն բնակիչ-
ները (57), Երուսաղէմի, Խալիլի [Երէրոյ] և կարգ մը այլ վայրե-
րու (58) պատկանող էփագֆները (59), Գարամանի վիլայէթին Գո-
նիա գաղային վագֆ եղող գիւղերը (60), Միտիլի կղզիին բնակիչնե-
րը (61), Լեմնոս կղզիին պահակները, գիւղերապահները, միւսեւլիւմ-

45. Նոյմը, էջ 205:

46. Նոյմը, էջ 202:

47. Նոյմը, էջ 54, 228, 275:

48. Նոյմը, էջ 275:

49. Նոյմը, էջ 47, 50, 54, 55-56:

50. Նոյմը, էջ 47, 50, 227:

51. Նոյմը, էջ 206:

52. Նոյմը, էջ 400:

53. Նոյմը, էջ 191:

54. Նոյմը, էջ 325:

55. Նոյմը, էջ 239:

56. Նոյմը, էջ 72:

57. Նոյմը, էջ 85:

58. Նոյմը, էջ 219:

59. Նոյմը, էջ 226-227:

60. Նոյմը, էջ 41:

61. Նոյմը, էջ 333:

ները եւ նաւաղները (62), Սիլիստրէի լիւսային կիրճերու պահանջները (63), Պոսնիայի վիլայէթին այն հազար մշակները, որոնք պարէնով կը հողային հոն դառնուող երեք բերդերու բերդապահներուն ապրուստը (64), եւ ապա՝ հաղըճները, տոզանճները, երւրիւքները, համաքները, ուշաքները եւ ճերհուտները՝ Մորէայի, Գարամանի, Սերմի, Ջինիանէի, Գոճաճրդի, Բումէլիի եւ Օխրիի լիւսաներուն ու վիլայէթներուն մէջ (65)։ Աւելին՝ ավարիդի տիւանիէի հարկէն եւ պարտաւորութիւններէն զերծ էին կացուցուած Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքն ու անոր ենթակայ կրօնականներէն 15 հոգի (66), եւ շրջան մըն ալ՝ Տաթևի եւ Վաղարշէի վանքապատկան հոգերն ու Կէօքչայի նահանգին հոգեւորականները (67)։

Բայց Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապօրինութիւններու տուն տուող հարկ մը մնաց ավարիդի տիւանիէն։ Անոր դանձումի խըստութիւններուն առնթեր կար նաեւ օրէնքի բռնաբարում, եւ այդ մէկը այնքան բացայայտ կերպով, որ իշխանութիւնները յաճախ ստիպուած եղան յայտարարելու թէ ավարիդի դանձումին համար տրուած հրահանգէն եւ որոշուած քանակէն աւելին պիտի չդանձուէր (68), եւ թէ՝ ոտնձգութիւն պիտի չկատարուէր ամէն անոնց հանդէպ, որոնք օրէնքով զերծ էին կացուցուած ավարիդի պարտաւորութիւններէն (69)։

Ըստ թուրք պատմիչ Ահմետ Լուիֆիի՝ 1837 թթ. օսմանեան բարենորոգումներու ընթացքին, որպէս հակաօրինական՝ այլ հարկերու կարգին արդիւնեցաւ նաեւ ավարիդի տիւանիէն (70), հակառակ անոր որ անկէ առաջ ալ արդէն վերցուած էր անիկա։ Ըստ Նելիաղար Կաթողիկոսին յղուած նամակի մը՝ երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեան կը յայտնէր 1682 թ.ին, թէ Տաթևի եւ ավարիդի դադարեցաւ (71)։ Բայց հակառակ կրկնակ այս արդեւններուն, տակաւին

62. Նոյնը, էջ 238։

63. Նոյնը, էջ 276, 281։

64. Նոյնը, էջ 308։

65. Նոյնը, էջ 244, 246, 247, 263, 296, 331, 395։

66. Յ. Ճ. Սիբումի, Պոլիս եւ Իր Դերը, Ա. հտր., Պէյրութ, 1965, էջ 283։

67. Հրովարտականք, Ա., էջ 44։

68. Պարֆում, էջ 270։

69. Նոյնը, էջ 246։

70. Ա. Խ. Սամբուրանեան եւ Գ. Հ. Սամբուրանեան [Բրգմ.], Թուրքական Աշխարհներ, Դ. հտր., Նքում, 1972, էջ 49։

71. Մեսրոպ Արքեպս. Նշանեան [Խմբ.], Օրադրութիւն երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի, Նքում, 1935, էջ 415. ասիւ էտմ կը ճշտուի որպէս Օրադրութիւն։

հոն էր անկեա 1915 թ.-ին ու կը դանձուէր զանազան անուններու ներքեւ (72) :

ԱՆՂԱՐԻԷ (انگاری) — Յունարէն՝ ակկարէա — ձրի ծառայութիւն բառէն (1), որ աղաւաղուելով թրքերէնի մէջ վերածուած է անղարիէի, եւ կը նշանակէ ձրի կամ բռնի աշխատութիւն, այլ խօսքով՝ կոռի պարտաւորութիւն (2), աշխատավճար եւ թատակ : Իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հողագործին, գիւղացիին եւ նոյնիսկ քաղաքարնակին կողմէ պետութեան կամ հողատիրոջ հաշույն կատարուող ձրի, պարտադիր եւ տարապարհակ աշխատանքն էր անղարիէն, որ օրինականօրէն 3-5 օրուան աշխատանք մը կ'ենթադէր, կամ ալ անոր համարժէք դուժմորը (3) : Ըստ սկզբնաղբիւրներու եւ կանոնադրութիւններու՝ անղարիէն կը պահանջուէր ճամբաներու, բերդերու, կամուրջներու, պետական եւ զինուորական կառոյցներու եւ շէնքերու շինութեան, դաշտերու, պարտէզներու եւ արտերու աշխատանքներուն, պատերազմի ատեն խրամատներու պեղումին եւ զինամթերքի փոխադրութեան համար : Հետաքրքրական է, որ անղարիէն կը պահանջուէր նոյնիսկ կառուցումին համար մզկիթներու, որուն համար կարդ մը շրջաններու մէջ հայեր ստիպուած էին տրամադրել իրենց աշխատաւորական ոյժը, իրենց բռնատար անասունները եւ սայլերը (4) : Տարօնի եւ շրջակայքի մէջ, ուր օրինականօրէն անդաշիէն 4 օր էր միայն՝ հայերն ստիպուած կ'ըլլային աշխատելու 24 օր՝ «15 տարեկանէն սկսած մինչեւ 60 տարեկան» եղողները, ինչպէս կը նշէր անկէ Պատրիարքարան հասած տեղեկագիր մը (5) :

72. Զաւէն Արֆաւս. [Եղիայեան], Պատրիարքական Յուշերս — Վաւերագրեր-ներ եւ Վկայութիւններ, Գաեիրէ, 1947, էջ 57 :

1. Հր. Ամասեան, Հայերէն Արժատական Բառարան, Ա. հտր., Երեւան, 1971, էջ, 183: G. W. H. Lampe *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961, p. 9.

2. Քեյքեան, էջ 39:

3. Տեղեկագիր Դերջանի, «Իրօշակ», քիւ 6, Յունիս, 1895, էջ 10. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Դերջան :

4. Պաշտօնական Տեղեկագիր, «Իրօշակ», ԺԱ. տարի, քիւ 1 (112), Յունուար, 1901, էջ 25:

5. Տեղեկագիր, Տարօնի եւ Շրջակայքի, «Իրօշակ», քիւ 3 (83), 31 Մարտ, 1898, էջ 26:

Թեքիալիֆ—ի էօրֆիէի դասին պատկանող այս հարկը (6), սկզբնական շրջանին՝ օդուղներու եւ թուրքմեններու օրով, կ'արտա-
յայտուէր երկու ձեւով. նախ՝ որոշ թիւով անասուն կը յատկացուէր
աւատատիրոջ, կամ ցեղի ու տոհմի առաջնորդին, զայն պահելու եւ
անկէ ստացուած կաթն ու մօրթին հատուցելու կենդանիներուն տի-
րոջը, եւ ապա՝ աւատատիրոջ հաշույն ձրի կերպով կ'օգտագործուէր
քոչուար այս ցեղախումբերուն աշխատանքը հովուութեան, բուրդի,
կաշիի եւ մօրթի, մսեղէնի եւ այլ նիւթերու պատրաստութեան հա-
մար (7) : Բայց ժամանակի ընթացքին փոխուեցաւ այս դրութիւնը,
բիւրեղացաւ, եւ երկու ձեւերէն մնաց միայն վերջինը, որ, իր կար-
գին, կարգ մը շրջաններու մէջ վերածուեցաւ նիւթական վճարումի :
Այսպէս՝ Դերվանի շրջանին մէջ անդարիէի փոխան աւատատէրերը
տարեկան 2½ դրուշ կը դանձէին 19-րդ դարու վերջաւորութեան (8) :

Հետաքրքրական է, սակայն, որ մինչեւ 20-րդ դարու սկիզբը
տեւող անդարիէն (9)՝ 1846 թ.ի պետական բարենորոգումներու առնեն
վերցուեցաւ օրինականօրէն (10) . բայց որովհետեւ անիկա կը շա-
րունակէր աւելի որպէս ապօրինութիւն, 1876 թ.ին արդիւրեցաւ
անդամ մը եւս (11) : Բայց հակառակ 1876 թ.ի Միտհատեան Սահ-
մանադրութեան 24-րդ յօդուածին՝ անդարիէն հոն էր տակաւին 1915
թ.ին, երբ ամենայն խստութեամբ եւ բրտութեամբ պահանջուեցաւ
հայ զիւղացիներէն եւ հայ բանակայիններէն տարապարհակ եւ
անվճար աշխատանք կատարել զինուորական եւ քաղաքային ճամբա-
ներու շինութեան եւ ռազմաթերթի փոխադրութեան համար (12) :

Յաճախ անհատական պարտաւորութիւն մըն էր անդարիէն, որ
կը կատարուէր անհատ աւատատիրոջ, իշխանութիւններուն եւ քիւրտ

6. Բագալիմ, Գ. էջ 437 :

7. Գ. Ե. Երեմէի, Թուրքերի Մագումը, Երեւան, 1975, էջ 103 :

8. Դեֆլեան, էջ 10 :

9. Ա. Ս. Համբարեան, Աղբարայի Յարաբերութիւնները Արեւմտեան Հա-
յաստանում, 1854-1914, Երեւան, 1965, էջ 313 : Համբարում Գերպէրեան Ի Խորհմ
Աւագ Բնմ. Ներսէսեան, Յուլամատեան Քիլիսի Հայոց, Պէյրութ, 1969, էջ 23 :
Ամագ Բնմ. Ներսէսեան [Խմբ.], Յուլամատեան Քիլիսի Հայոց, Պէյրութ, 1969,
էջ 23 :

10. Great Britain, Foreign Office, **British and Foreign State Papers**,
1846-1847, vol. XXXIII, London, 1860, p. 1156.

11. Ընդարձակ Օրացոյց Աղգայի Հիւանդանոցի, Կոստանդնուպոլիս, 1909, էջ
229 :

12. Ա. Ս. Համբարեան, Ն. աշխ., էջ 313 :

անոպաներուն համար: Մերթ սակայն, անիկա կը կատարուէր հաւաքական ուժերով, եւ այդ պարագային կը կոչուէր անդարիէ ուժու-միէ (13):

Բովանդակութեամբ՝ անդարիէն համանման կը մնայ զուլլու-դին, բիզարին եւ սուխրային:

էՕՇԲ-Ի ՄԱԼԻՔԱՆԷ (عشر مالكانه) — Արաբերէն՝ էօշր — տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը, զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն, եւ մալիքա — սեփականատէր բառերէն (1) յառաջացած հարկային տարազ: Արաբերէն մալիք բառին վրայ պարսկերէն «անէ» մասնիկին յաւելումովը կազմուած բառը կը նշանակէ իշխանական, աւատատիրական, սեփականատիրոջ պատկանող (2): Թրքերէն Գամուսը մալիքանէին համար տալէ ետք այս բոլոր իմաստները, զայն կը բացատրէ նաեւ որպէս մեծ ստացուածք, աւատ, եւ հարկադրեծուած հողամաս (3): Պելտիսէանու բառը կը թարգմանէ որպէս «ցիկանս կապալով տրուած հողամաս» կամ «ցիկանս շահագործումի համար տրուած հողամաս» (4): Ապա՝ բաղդաթելով միւլք եւ մալիքանէ սեփականատիրական տարադները, չիոթ մը կը գտնէ այդ երկուքին միջեւ (5), որովհետեւ միւլք եղող հանքավայր մը, ինչպիսին էր Զիրինճէն, օսմանեան տեղեկագիրի մը մէջ կը կոչուի մալիքանէ (6):

Իր կարգին, սակայն, Բաքալինի կը յայտնէ թէ մալիքանէ կը կոչուէին բոլոր այն հողամասերը, որոնք տրուած էին պետութեան մեծապէս օգտակար հանդիսացած հրամանատարներու, պաշտօնեաներու, պաշտօնատարներու եւ այլոց՝ որպէս ստացուածք օգտագործուելու համար անոնց կողմէ: Յանճնուող այս հողամասերը սեփականութիւնը չէին զանոնք ստացողներուն՝ թէպէտեւ անոնք ունէին սեփականութեան իրաւունք անոնց վրայ: Զանոնք կ'օգտագործէին տեղւոյն բնակիչները, միայն թէ անոնցմէ՝ այդ հողերէն ստացուելիք տասանորդները, խարաճները եւ այլ եկամուտներ կը պատկա-

13. Քելիքիւսմ, էջ 39:

1. Քազիմիքսէի, Բ., էջ 261:

2. Սքայնկաս, էջ 1143:

3. Քելիքիւսմ, էջ 1095:

4. Պելտիսէանու, Բ., էջ 88:

5. Նայմը, էջ 93:

6. Նայմը, էջ 209:

նէին պետութենէն հողն ստացած հողատիրոջ, կալուածատիրոջ կամ սիրահարին: Ըստ Բաքալինի՝ հողի օդառազործումին այս ձեւը օսմանցիներուն մօտ սկսաւ 1386 թ.ին (7):

Այս բոլորէն, սակայն, մալիքանէն քիչիկ մը տարբեր ձեւով կը տարադնէ Սաֆրաստեանն ու Զուլալեանը, ըստ որոնց՝ անիկա ունի իրարմէ տարբեր՝ այլ իրարու առնչուող երկու իմաստ, նախ՝ անիկա կը նշանակէ ժառանգական աւատ, հող, եկամտաբեր ստացուածք կամ ցանքատարածութիւն, որ սեփականութեան իրաւունքով կը տրուէր բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն, սպաներուն եւ վաստակաւոր այլ անձերու՝ որպէս ստացուածք օդառազործելու համար զայն: Եւ ապա՝ կը նշանակէ նաեւ այն հարկը, որ կը վճարուէր աւատատէր հողատիրոջ՝ հողը շահառործող հողամշակներուն կողմէ (8):

Հարկային տարազի բաղկացուցիչ վերջին հատուածին տրուած այս բոլոր ծանօթութիւններէն ետք՝ յստակ կը դառնայ որ տարազը բառացի կը նշանակէ աւատի տասանորդ. եւ արդէն՝ էօշը-ի մալիքանէն ալ հողի արտադրութենէն դանձուող տասանորդ մըն էր լոկ, ինչպէս որ զայն կը հաստատեն նաեւ հայկական սկզբնաղբիւրները: Ըստ 1480-ական թուականներուն Վանի մէջ գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանին՝ «զմլքանէն տասնէն մէկ առնուն» (9): Իրականութեան մէջ՝ հայկական աղբիւրներէն տարբեր քանակ մը ցոյց չեն տար օսմանեան կանոնադրութիւններուն տուեալներն ալ, միայն թէ՝ անոնք կը նշեն որ էօշը-ի մալիքանէին հետ կը դանձուէր նաեւ երկրորդ եւ մերթ երրորդ տասանորդ մըն ալ՝ տիվանի, տիվանիէ, տիվանի էօշիւր, տիվանճեք, կամ՝ տիվանպէյլէք անունով. Սիսի լիվայի կանոնադրութեան համաձայն՝ այդ մէկը ծանօթ է նաեւ որպէս պեկեվանի (10):

Ըստ Ամասիոյ, Սերաստիոյ, Տիվրիկի, Քեմալի, Մալաթիոյ եւ Սիսի լիվաներուն, եւ Կարինի ու Երզնկայի վիլայէթներուն կանոնադրութիւններուն՝ էօշը-ի մալիքանէն կը հաւասարէր արտադրուած բերքին մէկ տասներորդին (11), թէպէտեւ Բաքերդի վիլա-

7. Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, II, İstanbul, 1971, s. 395-396.

8. Կանուն, էջ 134:

9. Լ. Ս. Խաչիկեան Ժե. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն երկրորդ, 1451-1480 թթ., Երևան, 1958, էջ CXX:

10. Պարբան, էջ 201:

11. Նոյնը, էջ 64, 73-74, 115, 118, 201, 300:

յէթին կանոնադրութեան համաձայն էօշը-ի մալիքանէն կը հաւասարէր տիւմանիի եւ էօշը-ի մալիքանէի անունով տասներեք զիւլէի վրայ դանձուող չորս զիւլէն միայն մէկ զիւլէին (12)։ Մարտինի լիւլայի կանոնադրութիւնը, սակայն, կը ճշդէր թէ հողային արտադրութեանէն վերցուող կրկնակ էօշիւրէն վաղֆին պէտք էր հատուցել մէկ չորրորդը, որմէ ետք մնացեալը կը դառնար էօշը-ի մալիքանէ (13)։ Այս ձեւով անիկա կը հաւասարէր հողային արտադրութեան հարկւրին տասնհինգին․ անդին, սակայն, Նրզնիկայի վիլայէթին վաղըֆնէրու կանոնադրութիւնը կ'ըսէր թէ, թէպէտեւ օրինականօրէն պէտք էր դանձել երկու էօշիւր՝ մէկը տիւմանի եւ միւսը՝ էօշը-ի մալիքանէ անունով՝ յաճախ, սակայն, հողատիրոջ կամ կալուածատիրոջ վճարուող այս հարկին քանակը (14) կը դառնար փոփոխական, որովհետեւ հողէն կատարուած դանձումին քանակը կրնար տարուերիւ մէկ չորրորդէն մինչեւ կէսի միջեւ (15)։

Վաւերադիրններու տուեալներուն համաձայն՝ մալիքանէն ընդհանրապէս կը դանձուէր ընդեղէններէն եւ երկրագործական այլ արտադրութիւններէն (16)։ Էրկանիի լիւլայի 1518 թ.ի կանոնադրութիւն մը հարկելի նիւթերու վրայ կը յաւելու նաեւ բամպակը (17)։ Մալաթիոյ, Կարկառի եւ Տիւրիկի վաղֆներուն պատկանող կանոնադրութեան մը տուեալներով՝ էօշը-ի մալիքանէն կը դանձուէր վաղֆներու եւ միւլքերու ցանքերէն, արտերէն, դաշտերէն, պարտէզներէն, բանջարանոցներէն, ծառերէն եւ տառանորդի ենթակայ հողային այլ արտադրութիւններէ, այլ խօսքով՝ դիւղական արտադրութիւններէն՝ ինչպէս կը գրէ կանոնադրը (18)։ Գրեթէ նոյն դրութիւնը կը տրէր Ննի Իլ դաղային մէջ ալ (19)։ Բարերդի վիլայէթին կանոնադրութեան համաձայն՝ էօշը-ի մալիքանէ կը դանձուէր բոլոր այն նիւթերէն, որոնցմէ կ'առնուէր պահրան (20), երբ

12. Նոյմը, էջ 182։

13. Նոյմը, էջ 158-159։

14. Թ. Դ. Փաքիսգեւան, Մտանադարանի Պարսկական Վաւերագրերը, Բ., Կալուածագրեր, պրակ առաջին, Նքեւան, 1968, էջ 191․ ասկէ ետք կը նշուի որպէս Կալուածագրեր, Ա.։

15. Պարֆամ, էջ 73-74։

16. Նոյմը, էջ 118, 300։

17. Նոյմը, էջ 152։

18. Նոյմը, էջ 110։

19. Նոյմը, էջ 77։

20. Նոյմը, էջ 182։

քել մը անդին դտնուող Երզնկայի վիլայէթին մէջ անիկա կը դանձուէր բոլոր եկամուտներէն (21), առանց որ, սակայն, կանոնադրութիւնը ճշդէր թէ այդ եկամուտները Հողայիւն էին թէ ոչ: Այս շրջաններուն անմիջապէս մօտիկը դտնուող Մալաթիոյ լիվայի 1559 թուակիր կանոնադրութիւնը, միւս կողմէն, կը յայտնէր թէ Էօլը-ի մալիքանէն կը դանձուէր «յիշեալ լիվային մէջ դտնուող զիւղերուն, ցանքերուն եւ ցանքատարածութիւններուն մեծամասնութենէն» (22): Այս մէկն արդէն կը նշանակէ թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, որոնք դուրս կը մնային այս հարկին հասողութենէն:

Ըստ վաւերադիրներու՝ շերիաթական այս հարկը կը հատուցուէր արտադրութեամբ, թէպէտեւ Բարբըղի վիլայէթին կանոնադրութիւնը կը յայտնէր թէ կարգ մը զիւղերու պարագային՝ հարկը կը դանձուէր կանխիկ դրամով՝ «Բարբըղ քաղաքի մեսճիտներուն եւ մետրեսէներուն համար» (23): Ընդհանրապէս հարկը կը դանձուէր միւլքերու եւ վաղֆներու տէրերուն (24), վաղֆներու պատկանող մեսճիտներուն եւ մետրեսէներուն (25), կալուածատէրերուն, հողատէրերուն, կամ ալ՝ թիմարի տէրերուն կողմէ (26), իսկ Գերքուքի մէջ անիկա իրաւունքն էր պետութեան (27). զայն կը հատուցէին ընդհանրապէս Հողամշակութեամբ զբաղող ըայաները, թէպէտեւ վաւերադիրները կը յայտնեն թէ անիկա կը վճարուէր նաեւ կրօնական հաստատութիւններու կողմէ (28):

Էօլը-ի մալիքանէի դանձումը կը կատարուէր ըստ մատեանի արձանագրութեան (29), հին սովորութեան, հինէն ի վեր եղած օրէնքին (30), կամ ալ՝ նախկինին պէս (31):

Օսմանեան եւ պարսկական կանոնադրութիւններն ու վաւերագիրները Էօլը-ի մալիքանէն կը յիշեն մերթ պարզօրէն որպէս մա-

21. Նոյմը, էջ 73:

22. Նոյմը, էջ 115:

23. Նոյմը, էջ 182:

24. Նոյմը, էջ 77, 110, 158-159, 201, 300:

25. Նոյմը, էջ 182:

26. Նոյմը, էջ 64: Կալուածագրեր, Ա., էջ 191:

27. Պարթամ, էջ 195:

28. Հրովարտականք, Ա., էջ 63:

29. Պարթամ, էջ 194:

30. Նոյմը, էջ 110, 115, 182:

31. Նոյմը, էջ 182:

լիքանէ, երբեմն՝ որպէս պահաւէ՛ք մալիքանէ, ու մերթ ալ՝ որպէս միւլուքանէ :

Բովանդակութեամբ անիկա կը նոյնանայ աշարին հետ, եւ առաւելաբար կը դանձուէր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ :

էՕՇՐ-ի ՄէՅՎէ (عشر مجلد) — Արաբերէն՝ էօշր — տասաներորդ, մէկ տասաներորդ, այն մէկ տասաներորդը, զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն, եւ պարսկերէն՝ միվէ — պտուղ բառերէն (1) կադմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ պտուղի տասանորդ: Իրականութեան մէջ ալ՝ անիկա այն տասանորդն էր, որ կը հաւաքուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ արտադրուած պտուղներէն (2), թէպէտեւ Փափագեան տեղ մը կը յայտնէ թէ անիկա կը դանձուէր պտղատու պարտէզներէն (3): Վաւերագիրներու աւելի մօտ քննութիւն մը երեւան կը հանէ որ էօշր-ի մէյվէն՝ պտղատու ծառերէն եւ ուղղակի անոնց արտադրած պտուղներէն հաւաքուող հարկ մըն էր: Թէպէտեւ առաջին պարապային անիկա կը յիշուի որպէս էշճար նարխը կամ խարած-ը էշճար՝ վերջին պարապային անիկա կը յիշուի որպէս էօշր-ի մէյվէ, եւ բովանդակութեամբ, օրինականօրէն, հաւասար էր տասանորդի:

Գոճա Իլի, Կիլիսիոյլի, Սիլիստրէի, Այսընի, Սինի, Ձուդուրապատի եւ Սոֆիայի վիլայէթներուն, ենի Իլ դագային, Ուլվարի էյլայէթին, Իմրոզ կղզիին եւ Պալքաններու մէջ գտնուող Սինկել եւ Պրին կոչուած հանքավայրերուն մէջ (4) ուղղակի կը հաւաքուէր մէկ տասաներորդը արտադրուած պտուղին: Սուլթան Մեհմետ Ե-ի 1488 թ-ի կանոնադրութիւնն ալ կը պնդէր, թէ պտուղէն տասանորդը պիտի դանձուէր լուկ (5): Բայց հակառակ այս ընդհանուր օրինականութեան եւ սուլթանական կանոնադրութեան՝ Երզնկայի վիլայէթին եւ Խարբերդի, Ջերմուկի եւ Մարտինի լիւմաներուն մէջ մահմետականներէն կը դանձուէր բերքին մէկ եօթներորդը, մինչ ոչ-

1. Քաղկիմիքսի, Բ., էջ 261: Սքայնկաս, էջ 1365:

2. Ե. Գ. Փափագեան, Վաղարշապատ Գիւղի 1725 եւ 1728 թթ. Թուրքական Հարկացուցարները, «Բառնիք Մատենադարանի», Իլի 5, Երեւան, 1960, էջ 441. ասկէ կը ճշուի որպէս Վաղարշապատ:

3. Հայոց, ԳՍ., էջ 486:

4. Պարբան, էջ 11, 34, 79, 200, 204, 228, 235, 239, 253, 270, 284, 313: Պետիքեւան, Բ., էջ 223:

5. Պարբան, էջ 391:

մահամետականներէն՝ մէկ հինգերորդը, թէպէտեւ Զերմուկի մէջ ոչ-մահամետականները կը վճարէին այլ ձեւով (6)։ Շամի վիլայէթին մէջ ձիթադուղին կէսը կ'իւրացուէր հողատիրոջ կողմէ, իսկ Պուռոյ, Կալաթայի եւ Մարմարայի խասերուն մէջ, ուր հողը կը մշակուէր կամ վարձու կը վերցուէր կ'իւրացուէր ձեռքը՝ ամիւր կը դանձէր նոյն խանակը արտադրուած բոլոր տեսակի պտուղներէն (7)։ Բինչըեւ Հալէպի վիլային մէջ պտղատու ծառերէն հաւաքուած հարկը բաժնելով հինգի՝ երկու հինգերորդը կը յանձնուէր վագֆին տիրոջը, իսկ մնացեալ երեք հինգերորդն ալ՝ տասանորդին տիրոջը։ Փոքր հաշուարկում մը ցոյց կու տայ, որ առաջինը կը ստանար չորս տասներորդը, իսկ երկրորդը՝ վեց տասներորդը տասանորդին (8)։

Փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, սակայն, որ ամէն կողմ նոյնը չէր դուրսբերւել, եւ տեղէ տեղ ի զօրու էր հարկի դանձումի տարբեր ձեւ։ Արդարեւ, Մալաթիոյ վիլային մէջ մազթու մըն էր էօշը-ի մէյվէն եւ առ այդ կը վճարուէր կանխիկ դրամով (9), մինչ երուսաղէմի վիլային մէջ էօշը-ի մէյվէն նախապէս դասւոյժ արձանադրուած ըլլալով՝ կը շարունակուէր դանձուիլ այդ ձեւով ալ (10)։

Բայց պտուղներէն դանձուող շերիաթական այս հարկը (11), զոր Պելտիսէանու կը դասէ սովորութեային հարկերու կարգին (12)՝ կը դանձուէր տակաւին ըստ տունի կամ ծառի քանակին (13)։ Այս պարագային՝ անիկա կը նոյնանար էջճար նարխըին հետ եւ կը հաւասարէր մէկ աղէչի՝ մէկէն մինչեւ հինգ ծառէ (14)։ Աւելին՝ պտուղներու այս հարկը կը դանձուէր նաեւ շուկան վաճառուելու բերուած պտուղներէն՝ ըստ կառքի, բուրի, պաթմանի եւ դանթարի (15), ու մերթ նաեւ՝ վաճառելի պտուղին դրամական արժէքին վրայ տոկոսային դրուածքով (16)։

6. Նոյմը, էջ 158, 165, 170, 180։

7. Նոյմը, էջ 220։ Պելտիսէանու, Ա., էջ 123։

8. Պարքամ, էջ 210։

9. Նոյմը, էջ 115-116։

10. Նոյմը, էջ 217։

11. Նոյմը, էջ 230։ Բաքալիմ, Գ., էջ 441։

12. Պելտիսէանու, Բ., 303։

13. Նոյմը, էջ 152, 194։ Պարքամ, էջ 170, 207, 215, 217, 220, 229։

14. Պելտիսէանու, Բ., էջ 194։

15. Նոյմը, էջ 186, 195, 203, 208, 220, 237, 240։ Պելտիսէանու, Ա., էջ

136։ Պարքամ, էջ 32, 38, 138, 195, 218, 295, 315, 392, 400։

16. Պելտիսէանու, Ա., էջ 129։

էօշըր-ի մէյվէի հատուցումին վերջին այս ձեւերը զայն կը վերածէին բաճի, դարա բաճի, կամ բաճ-ը սիւահի (17), թէպէտեւ այլ պարագաներու՝ հարկը կը նոյնանար խարաճի կամ խարաճ-ը էշճարի հետ (18): Իսկ երբ անիկա կ'ընտէր դանթարով եւ վաճառուէր շուկային մէջ՝ անկէ դանձուող հարկը կ'ըլլար լոկ դանթար բեմին (19):

Օսմանեան կանոնադրութիւնները ցոյց կու տան որ սիփահին, հոզատէրը, վազֆին տէրը եւ շրջանի մը պէյը կամ ամիրը կը դանձէր էօշըր-ի մէյվէն: Կանոնադրութիւնները կը յայտնեն նաեւ, թէ տասանորդին տէրն էր որ կը դանձէր հարկը (20) մերթ պտուղով ու երբեմն՝ դրամով: Գանձումի առաջին ձեւը ի զօրու էր Տիգրանակերտի եւ Բարեղդի վիլայէթներուն, Երուսաղէմի լիվային, Պոսոյ, Կալաթայի եւ Մարմարայի խոսերուն եւ Պալքաններու մէջ դտնուող Սինկեիլի եւ Պրինի հանքավայրերուն մէջ (21), իսկ դանձումի երկրորդ ձեւին կարելի է հանդիպել Տիգրանակերտի վիլայէթին մէջ կարդ մը պտուղներու պարագային, Երզնկայի վիլայէթին եւ նոյն իւր վաղային մէջ, ուր հաշուելով պտուղին արժէքը ըստ պաթմանի՝ կը դանձուէր երկու ադէէի դոմար մը՝ իւրաքանչիւր պաթմանէն (22):

Այս բոլորէն ետք տակաւին կար դանձումի տոկոսային դրութիւն մըն ալ, որ ի զօրու էր Պոսոյ եւ Կալաթայի շրջաններուն մէջ. ըստ անոնց տրուած կանոնադրութեան մը՝ կը դանձուէր հարկւրին մէկը վաճառուած պտուղին, որուն կէսը կը վճարուէր վաճառողէն, եւ միւս կէսն ալ՝ գնողէն (23):

Սկզբնադրութիւններու եւ կանոնադրութիւններու համաձայն՝ էօշըր-ի մէյվէն կը հատուցուէր երբ ժամանակը գար (24), այլ խօսքով՝ պտղահաւաքի առին (25), ըստ արձանադրութեան, ըստ նախկին սովորութեան, ըստ հինէն ի վեր դորժադրուող դրութեան եւ ըստ Մարգարէի շերիաթական օրէնքին (26):

17. Պելտիսէւանու, Բ., էջ 186, 195, 203, 208, 220:

18. Պարքամ, էջ 207, 210, 220:

19. Պելտիսէւանու, Ա., էջ 136:

20. Նոյմը, էջ 123, 136: Պարքամ, էջ 210, 220, 269:

21. Նոյմը, էջ 138, 187, 218: Պելտիսէւանու, Բ., էջ 123, 223:

22. Պարքամ, էջ 85, 138, 182:

23. Պելտիսէւանու, Ա., էջ 129:

24. Պարքամ, էջ 11:

25. Նոյմը, էջ 115-116, 260, 284:

26. Նոյմը, էջ 34, 204, 239:

Սակայն հակառակ առկայութեանը կանոնադրութիւններու՝ միշտ ալ ապօրինութիւններու եւ խտրական ոգիի մը արտայայտութեան ծնունդ տուող հարկ մը մնաց էօշը—ի մէյովէն: Արդարեւ՝ երդնկայի վիլայէթին եւ Խարբերդի ու Մարտինի լիւաններուն մէջ մահմետականները կը վճարէին ստացուած բերքին մէկ եօթներորդի համեմատութեամբ, մինչ ոչ-մահմետականները՝ մէկ հինգերորդի (27): Սիւլիստէի լիւային մէջ երբ ոչ-մահմետականը օրէնքով կը հատուցէր լրիւ տասանորդ, մահմետականը՝ օրէնքով կը յայտարարուէր հարկազերծ (28): Իսկ արեւելքի մէջ, Ջերմուկի լիւայի կանոնադրութեան համաձայն՝ մահմետականը կու տար հարկը մէկ եօթներորդի համեմատութեամբ, երբ ոչ-մահմետականը կը վճարէր հինգ ազէի դումար մը իւրաքանչիւր հարկւր տունկի համար (29): Հաշուարկումները ցոյց կու տան թէ ոչ-մահմետականն այս ձեւով շատ աւելի կը վճարէր մահմետականէն: Հետաքրքրական է որ շուկան դանձուող հարկին քանակը կ'ենթարկուէր որոշ փոփոխութեան ու կ'իջնէր կէս ազէի, երբ պտուղը վաճառուէր ոտքի վրայ, այլապէս՝ խանութի մը մէջ վաճառուող պտուղի բռնէն կը դանձուէր մէկ ազէ (30):

Օսմանեան իշխանութիւնն ինչ ցոյց կու տար խտրական ոգի իր իսկ յայտարարած կանոնադրութիւններով, ըստ որոնց՝ պտղահարկէն զերծ էին կացուցուած այն բոլորը, որոնք պտուղը շուկայ կը հասցնէին կոնսիլի վրայ կամ դըլուխի, ու կը ծախէին դայն (31): Սիւլիստէի լիւայի կանոնադրութիւնը հարկէն զերծ կը յայտարարէր բոլոր մահմետականները (32), մինչ Պալքաններու մէջ դտնուող Պելասիքայի հանքավայրը հարկազերծ կը կացուցանէր ամբողջ ժողովուրդը (33)՝ անկախ անոր կրօնական պատկանելիութենէն:

Ընդհանրապէս կը կեղեքուէր ժողովուրդը կատարուող ապօրինութիւններուն պատճառով, որովհետեւ էօշը—ի մէյովէն կը դանձնէին ոչ միայն օրինականօրէն իրաւունք ունեցողները, այլ նաեւ՝ չունեցողները: Օրինակ՝ Կարինի վիլայէթին մէջ քաղաքին միւհթե—սիպները դուրս դալով քաղաքէն՝ կը շրջէին դիւղէ գիւղ, եւ անիրա-

27. Նոյմը, էջ 158, 165, 180:

28. Նոյմը, էջ 284:

29. Նոյմը, էջ 170:

30. Նոյմը, էջ 32:

31. Նոյմը, էջ 301, 315, 318:

32. Նոյմը, էջ 284:

33. Պիտիսեւանու, Բ., էջ 201:

ուսթեամբ տասանորդ կը գանձէին զանազան պտուղներէ, եւ բան-
ջարանոցներու, փեթակներու, դաշտերու եւ արտերու ալլատեսակ
արտադրութիւններէն (34), երբ աշիրը պաշտօնապէս կը գանձէր
հարկը: Իսկ այս վերջինը աւելի լաւ չէր միւհթեռիպներէն, ան ալ, իր
կարգին, կը կատարէր բազում արարքներ ապօրինութեան, ու կը
գանձէր օրէնքին իրեն սահմանածէն շատ աւելին: Ահա թէ ինչո՞ւ
համար կանոնադրութիւնները յաճախ կը հրահանդէին մասնաւանդ
Հալէպի լիւսային ու Թրիփոլիի վիլայէթին մէջ աւելի չգանձել (35):

Սկզբնաղբիւրները ցոյց կու տան որ բաւական մեծ դումար-
ներու կը հասնէր էօշը-ի մէյվէի անունով գանձուող հարկը: 1595
թ.-ին Ախալքալի մէջ գանձուեցաւ հինգ հարիւր ազէ. նոյն դումար-
ը գանձուած կը գտնենք հայկական Վաղարշապատ գիւղէն ալ՝ 1778
թ.-ին (36):

Վաւերագիրներու եւ դրականութեան մէջ էօշը-ի մէյվէն կը
յիշուի նաեւ որպէս պաղչէ էօշրիւ, խարած-ը էչճար, բեռ-ի Ֆեմլա-
քիհի, եւ երբ կը գանձուի անիկա չոր պտուղներէն՝ խոշկեպար,
մինչ հայկական դրականութեան մէջ անիկա մերթ կը տրուի որպէս
ուշը-ի միւլէ (37):

էՕՇԻ-ի ԿէՕՆԻԻԼ (عشر كوكري) — Արաբերէն՝ էօշը — տա-
սանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը, զոր կ'առնեն
բերքէն կամ հօտէն, եւ լատիներէն՝ քուքուլուս — գլխու ծածկոց,
կնդուղ բառերէն (1) յառաջացած հարկային տարազ, որ բառացի կը
նշանակէ կնդուղի տասանորդ: Օսմանեան կանոնադրութիւններու
պարբանեան ընթերցումով տրուած Թրքերէն կէօնիւլ բառին համար
թրքերէն Դամուսը կու տայ զգացում, գուրդուրանք, զգուանք, սէր,
փափաք, կամք, խիզախութիւն, դոռողութիւն, յոխորտանք, ար-
համարհանք իմաստները (2), որոնցմէ եւ ո'չ մէկը կը համընկնի
կանոնադրութիւններու բովանդակութեան: Միւս կողմէ, ըստ Պար-
քանի, Քօրական դարմանի իմաստով դործածուած, սակայն հնչա-

34. Պարֆամ, էջ 69:

35. Նոյնը, էջ 207, 215:

36. Կանոն., էջ 8: Վաղարշապատ, էջ 441:

37. Հայոց, ԳԱ., էջ 486:

1. Քազիմիքսֆի, Բ., էջ 261: Charlton T. Lewis and Charles Short,
A New Latin Dictionary, Oxford, 1879, pp. 486-487.

2. Քնիքիֆամ, էջ 1057:

կան ձեւը ճշգրիտ չկարողացուած բառ մըն է անիկա (3) : Պարքան դուցէ՛ այս եղբայրացութեան կը հասնի անոր համար որ կուկուլ բառը միշտ ալ դործածուած կը դառնայ հողային արտադրութիւններու կողքին, որոնք ենթակայ են տասանորդի՝ ըստ կանոնադրութիւններուն :

Իրականութեան մէջ բառը ոչ կէօնիլ է եւ ոչ ալ անոր իմաստը՝ դարման : Պարքան՝ կուկուլը, հնչափոխութեամբ վերածեր է օսմաներէն կէօնիլի, եւ ապա՝ անոր տուած սխալ բովանդակութիւն : Մինչդեռ կուկուլը լատիներէն է, եւ թրքերէնին փոխանցուած է հայերէնի միջնորդութեամբ : Կուկուլի հայերէն ձեւն էր կուկուլայ, եւ ըստ Մալխասեանցի՝ կը նշանակէր՝ «1. Գլխանոցի մի տեսակ, բաշլըղ, որ լազերը ծածկում են ձմեռ ժամանակ : 2. Ծերամի բոժոժ» (4) : Օսմաներէնը՝ կուկուլան աղաւաղելով, վերածեր էր կուկուլի :

Կէօնիլ բառին տրուած այս բացատրութիւնը երբեք ալ հեռու չէ բառին իսկութենէն : Արդարեւ՝ Պարքանն ինքն է որ բառը կը կարդայ կէօկիւլ, եւ փակագծի մէջ անոր քովիկն ալ կը դնէ կէօնիլը՝ Իմրոզ կղզիի կանոնադրութեան իր ընթերցումին մէջ (5), առանց սակայն անդրադառնալու, որ կէօկիւլ-ով աւելի կը մօտենայ ճշմարտութեան :

Արդ, այս բոլորէն ետք՝ անհրաժեշտ է սրբադրել Պարքանի մօտ սպրդած սխալը եւ յայտարարել, որ այս հարկային տարադին ուղիղ ձեւն է ֆօլք-ի կէօկիւլը, որ կը պատկանէր շերիաթական հարկերու կարգին եւ բառացի կը նշանակէր շերամի բոժոժի տասանորդ : Արդարեւ, օսմանեան կանոնադրութիւններու մէջ քանի մը հեղ յիշուող այս հարկը, հիմնականին մէջ մետաքսի հարկ մըն էր լոկ, եւ որպէս արտադրութիւնը թուի տերեւին, այսինքն բուսականութեան՝ միշտ ալ կը յիշուի հողային արտադրութիւններու հետ (6) : Այլ տասանորդներու նման, Մորէայի, Նիկեպոլուի եւ Ալբրիպոյի վիլայէթներու, Ալեքսանդրիոյ լիվային ու Հոռլոս, Իսթանբուլ, եւ Իմրոզ կղզիներուն մէջ զայն կը վճարէին բոլոր մետաքս արտադրողները՝ առանց կրօնական խտրի (7), եւ զոր կը դանձէին ա-

3. Պարբան, էջ 539 :

4. Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Բ. հտր., Պէյրուք, 1955, էջ 482 :

5. Պարբան, էջ 239 :

6. Նոյնը, էջ 239, 270, 292, 293 :

7. Նոյնը, էջ 341 :

ւատատէրերն ու հողատէրերը (8) : Հարկային այս տարազին ստորո-
դումն խսկ ցոյց կու տայ որ անոր քանակը պարզօրէն տասանորդ մըն
էր, թէպէտեւ Սուլթան Մեհմետ Բ-ի կանոնադրութիւնը կը յայտնէ
թէ մետաքսի այս հարկը սաշարիէն էր, եւ կը հաւասարէր տասնէ մէ-
կի (9), մինչ Օթուրի վիլայէթին կանոնադրութեան համաձայն՝ հարկ
է՛ր դանձուէր մետաքսէն (10) :

Բայց մինչ օսմանեան վաւերադիրները ընդհանուր խօսքերով
կը ներկայացնեն էօշը-ի կէօնիւլը՝ Մորէայի վիլայէթի կանոնա-
դրութիւնը բաժանումի յստակ գիծ մը կը քաշէ անոր եւ էօշը-ի հա-
րիւրի մէջնէ : Արդարեւ ըստ այդ կանոնադրութեան, երբ վիլայէթին
կարդ մը շրջաններուն մէջ մետաքս պատրաստուէր խողակէն, ար-
տադրութենէն կը դանձուէր տասանորդը, որ էօշը-ի հարիւրն էր
լոկ, իսկ երբ խողակն արտահանուէր այլ տեղ մետաքսի վերածուե-
լու համար՝ որովհետեւ անոր արտադրուած վայրին մէջ չկային մա-
նարաններ, կամ ալ պարզօրէն վաճառուելու համար, այդ պարագա-
յին կը դանձուէր էօշը-ի կէօնիւլը (11) : Կանոնադրութեան նոյն յօդ-
ուածին մէջ էօշը-ի հարիւրին եւ էօշը-ի կէօնիւլին առկայութիւնն
արդէն բաւարար փաստ է պնդելու անոնց տարբերութեան վրայ :

էՕԼՁԵՔ ՀԱՊԳԻԸ (اوجك حتى) — Թրքերէն՝ էօլէէք — քա-
նակի չափ մը, չոր սպրանք, մանաւանդ ընդեղէն եւ հացահատիկ չա-
փելու համար, կոտ, եւ արարերէն՝ հողգ — իրաւունք, հարկ, պար-
տականութիւն, ճշմարտութիւն բառերէն (1) կազմուած հարկային
տարազ, որ բառացի կը նշանակէ կոտի հարկ : Համարեան զայն կը
թարգմանէ չափելու վարձք (2), որուն թրքերէն թարգմանութիւնը
պիտի ըլլար էօլմէք իճրասը : Ինչպէս որ ալ թարգմանուի հարկա-
յին այս տարազը, անիկա այն հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրու-
թեան մէջ հողագործ գիւղացիներէն կը դանձէին շահնաները եւ
միւլթեգիմները (3) : Ըստ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի Գաւառա-

8. Նոյնը, էջ 292 :

9. Նոյնը, էջ 391 :

10. Նոյնը, էջ 293 :

11. Նոյնը, էջ 329 :

1. Քեյփեհմա, էջ 200. A. de Biberstein Kazimirski, *Dictionnaire Arabe-Français*, tome premier, Beyrouth, 1971, p. 464.

2. Համբարեմա, էջ 316 :

3. Նոյնը, էջ 120 :

կան Հարստահարութեանց Քննութեան Յանձնաժողովի 1871 թ.ի տեղեկագիրին՝ «չահանելիս կամ էօլէէկ հաղդը ըստած արդիւեալ տուրք մ'ալ կայ, որ բերքին 1/6-ն է, երբեմն ալ աւելի, զոր եթէ հողագործը չտայ, շահնան շատ միասնեք կը հասցնէ անոր» (4)։ Սովորութեային՝ այլ ապօրինի այս հարկը, ըստ Սաֆրաստեանի եւ Զուլալեանի, ստեղծուած էր սանձադպէսերուն եւ անոնց մարդերուն կողմէ (5)։

Սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն համաձայն՝ էօլէէք հաղդըն կը դանձուէր տասանորդէն անկախ, շահնային ընդեղէն չափելու համար օգտաւործած կոտին անունով, եւ փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի եւ դանձիչի, հակառակ անոր, որ էօլէէքն ունէր մնայուն ծաւալ եւ առ այդ՝ նաեւ մնայուն եւ մեկին կշիռ։ Ըստ դրահանութեան եւ հաշուարկումներու՝ մէկ էօլէէքը կը հաւաւարէր հինգ օգդայի, իսկ մէկ օգդան՝ 1.282 քի.—ի, առ այդ՝ մէկ էօլէէքի պարունակը կը կշռէր 6.410 քի., թէպէտեւ թրքերէն Գամուսը կու տայ 6.420 քի.—ի ծանրութիւն մը անոր (6)։ Միւս կողմէ, սակայն, կանոնադրութիւնները լոկ համեմատական քանակ մը կու տան այս հարկին համար։ Արդարեւ՝ էրկանիի լիւլայի կանոնադրութիւնը կը յայտնէ թէ էօլէէքը կը հաւասարէր պահարայի համար դանձուող երեւուին երկու քիլէի մէկին (7), մինչ Արարիկի լիւլայի կանոնադրութիւնը կը ճշդէ, թէ անիկա այդ քիլէին դինն էր (8)։ Պենսնէի լիւլայի կանոնադրութեան համաձայն՝ կը դանձուէր մէկ ութերորդի չափով (9)։ Ամիտի լիւլայի կանոնադրութիւնը կը շեշտէ, թէ անիկա կը հաւասարէր Ամիտի մէկ քիլէին մէկ չորրորդին (10), մինչդեռ Մալաթիոյ լիւլայի կանոնադրութիւնը կը պնդէ թէ անիկա կը դանձուէր կոտի վրայ մէկ ազէի հաշիւով (11)։ Հետագային, սակայն, տասնիններորդ դարու երկրորդ կէսին՝ այդ դուժարը հասեր էր եռապատիկի, եւ կը դանձուէր կայսրութեան զրեթէ ամբողջ տարածքին վրայ (12)։ Նոյն ժամանակաշրջանի եօթա-

4. Ատենադրութեանք Աղդային ժողովոյ, 1871, էջ 471. ասկէ կը Յշուի որպէս Սաեն.։

5. Կանուն, էջ 131։

6. Քիլիքեան, էջ 200։ Պիլիսիւսեան, Ա., էջ 177։

7. Պարբան, էջ 149, 151։

8. Նոյմը, էջ 171-172։

9. Նոյմը, էջ 118։

10. Նոյմը, էջ 138։

11. Նոյմը, էջ 114։

12. Համարբեան, էջ 106։

նասունական թուականներուն շահաններուն կողմէ դանձուող էօլէէք հազդըն ընդհանրապէս կը հաւասարէր մէկ տասնվեցերորդի (13), թէպէտեւ 1871 թ. տեղեկագիր մը զայն ցոյց կու տայ որպէս մէկ վեցերորդ (14): Յետակ է, որ այս վերջինը արդիւնք է տպագրական սխալի մը:

Բայց սկզբնաղբիւրները ցոյց կու տան, որ էօլէէք հազդըն կամ նոյնանման այլ հարկեր, կը դանձուէին ոչ միայն հացահատիկներէն եւ ընդեղէններէն, այլ կարգ մը պարագաներու՝ նաեւ հանքավայրերու հանածոներէն: Այսպէս էր դրութիւնը Նոյօ Պրտոյի հանքավայրին մէջ (15): Անդին, կարգ մը այլ հանքավայրերու մէջ օգտագործուող օսմանեան կանոնադրութիւն մը, որ ծանօթ էր Սաքսոնեան կանոնադրութիւն անունով, գրեթէ բառացի կերպով կը կրկնէր Նոյօ Պրտոյի կանոնադրութիւնը (16): Հետաքրքրական է, սակայն, որ հոս հարկը վճարողն էր հանքավայրի կապալաւուն, եւ անոր դանձիւր՝ ուրպարարը, որ չափողն էր հանքահորերու խորութեան եւ երկարութեան, մերթ դատաւորը անոնցմէ ծագած հարցերու, եւ մերթ՝ նաեւ ներկայացուցիչը սուլթանին (17): Ընդհանրապէս հարկը կը հաւասարէր ութսուն աղէէի՝ ինչպէս կը նշէ Գրաթովայի հանքավայրին կանոնադրութիւնը (18):

Կանոնադրութիւններու քննութիւն մը ցոյց կու տայ սակայն, որ կոտի եւ չափի այս հարկը ապօրինի էր կարգ մը շրջաններու մէջ, եւ օրինական՝ ուրիշ տեղեր: Հոն, ուր օրինական էր անիկա, ոչ մէկը զերծ կացուցուած էր անկէ, թէպէտեւ Ամիտի լիվային մէջ սիփահիներն ու քաղաքացիները զերծ էին անկէ՝ երբ հացահատիկը դնէին իրենց անձնական օգտագործումին համար (19): Այս մէկ տուեալն իսկ բաւարար է փաստելու համար թէ էօլէէք հազդըն կը դանձուէր ոչ միայն դաշտերու արտադրութիւնը չափելու առնել, այլ նաեւ շուկայի մէջ այդ արտադրութեան վաճառքի պահուն: Հոն, ուր ապօրինութիւն մը կը նկատուէր անիկա՝ արդիւրեցաւ յաճախ: 1541 թուականի եւ Զմէկածադի լիվային պատկանող կանոնադրութիւն մը կը յայտնէ թէ անիկա կը դանձուէր ըստ քրտական սովորութեան՝ կարգ

13. Ատեհ., 1872, էջ 595:

14. Ատեհ., 1871, էջ 471:

15. Պելտիսէմու, Բ., էջ 253:

16. Նոյմը, էջ 265:

17. Նոյմը, էջ 180-183, 193-194, 243-253, 258-265:

18. Նոյմը, էջ 194:

19. Պարքամ, էջ 138:

մը ապօրինի այլ հարկերու հետ, եւ որովհետեւ բռնութիւն մըն էր անիկա՝ «բարձրագոյն հրամանով բոլորովին կը վերցուի», ինչպէս որ «հին մաստեանին մէջ բոլորովին վերցուած ըլլալով կրկին նոյն ձեւով պահուեցաւ» (20): Բայց հակառակ այս իրողութեան, անիկա շարունակեց դանձուիլ մինչեւ անկումը Օսմանեան Կայսրութեան, ու կը դանձուէր պետական սլաշտօնեաներու, կապալառուներու եւ անոնց մարդերուն, ու քիւրտերու կողմէ (21):

Սկզբնաղբիւրներու եւ դրականութեան մէջ էօլջէք հազդըն կը յիշուի նաեւ որպէս շահ կամ շահնեկի, շահանլըք եւ շահնեկք, բնամ-ի շահնեկի, էօլջիւճիւլիւք, ուրուպոր հազդը, բնամ-ի քէյեալէ, էօլջիւ բնամ-ի, քիլէ փարասը, քիլէ բաճը, քիլէ հազդը, քիլէ բնամի, եւ նոյն բովանդակութիւնը ունեցող հարկային այլ տարադ-ներու անուններով:

Բենձ-եֆ (بنجك) — Պարսկերէն՝ բանձ — հինգ, եւ եք — մէկ բառերէն (1) կազմուած հարկային տարադ: Բառացի կը նշանակէ հինգէն մէկ: Իրականութեան մէջ սակայն, անիկա այն հարկն էր, որ կը դանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ոչ-մահմե-տականներէն:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ հարկային այս տարադը կը յիշուի Պարքանի հրատարակած հարկըր եօթը վաւերադիրներէն եւ ո՛չ մէկուն մէջ, մինչ Պելտիսէանու ունի միայն մէկ յիշատակու-թիւն՝ իր հրատարակած ինխուն երեք վաւերադիրներուն մէջ: Ըստ այդ յիշատակութեան՝ «ամիլները պիտի ձեռք առնեն ամէն նախա-դուշութիւն՝ որպէսզի ոչ մէկը փախուստ տայ մաքսի եւ բենձ-եքի հարկերէն» (2):

Թրքերէն Գամուսն ալ չունի բենձ-եքը: Ընդհակառակը՝ անոր փոխան կը դաննը բենձիքը, որ կը բացատրուի որպէս «ստրկատիրոջ մը տրուած վկայագիր», կամ ալ՝ «շուկայ տարուած ստրուկի մը վիզէն կախուած յատկանշող պնակիտ, որուն վրայ արձանագրուած են անոր անունը, հայրենիքը, եւլն» (3):

20. Նոյմը, էջ 189:

21. Շահամ Շահրիմամ, Հայկական Հարցին Ծագումը, Ա. հտր., Կ. Պոլիս, 1912, էջ 73-87:

1. Սքայմկաս, էջ 256, 1532:

2. Պելտիսէամու, Ա., էջ 153:

3. Քեյեֆեհամ, էջ 324:

Յենեղով դերման պատմարան Համմերի տուեալներուն՝ Պել-տիսէանու կը նոյնացնէ բենճ-եքն ու իսրենճը, ու կը յայտարարէ ու-րիշներուն հետ, թէ Հարկային վերջին տարազը աղաւաղումն է բենճ-եքին (4)՝ առանց, սակայն, այդ աղաւաղումն ստուգարանել կարենալու:

Հետ օսմանեան վաւերագիրի մը՝ բենճ-եք Հարկային տարազը առաջին անգամ հրապարակ եկաւ հիւրի 764 թուականին, որ կը համընկնէ 1362-1363 թ.ին (5): Մուրատ Ա.ի իշխանութեան օրե-րուն էր որ Հարկը ստեղծուեցաւ վարամանցի օրէնսդիր Գարա Բիւս-թեմի խորհուրդով:

Սկիզբները երբ շատ չէր ստրուկներուն թիւը Օրմանեան Կայսրութեան մէջ՝ պատերազմական դերիները նկատի ունենալով որպէս աւար՝ անոնցմէ կ'առնուէր հինգին մէկը սուլթանին համար: Այս ձեւով իւրացուած ստրուկները կը զրկուէին անձի օղլաններուն զօրանոցները՝ հոն որպէս զինուոր դաստիարակուելու, մարզուելու եւ պատրաստուելու համար տեղիւրմէներուն հետ: Բայց կը թուի թէ Մուրատ Ա.ի օրերուն բազմացած էր թիւը պատերազմական դերի-ներուն, որոնք արդէն իսկ ողողելու սկսած էին Պոլսոյ, Էտիքնէի եւ գլխաւոր այլ քաղաքներու հսիւր բազարները: Նոր չէր ստրկա-վաճառութիւնը, որ կու գար նախօսմանեան օրերէն (6): Իսկ ստրուկի մը գինն էր լոկ 125 ագչէ: Գարա Բիւսթեմի խորհուրդով ու-րողուեցաւ արքունիքին համար դանձել բոլոր ստրուկներու վաճառ-քէն գոյացած գումարին մէկ հինգերորդը (7): Աւելին՝ նոյն ատեն ու-րողուեցաւ նաեւ ստրկուհիներու վաճառքէն ալ դանձել որոշ Հարկ մը. այդ վերջինները ծանօթ էին արդէն որպէս թիւխտենտեր (8), իսկ անոնց Հարկը կը հաւասարէր մէկ Փընտրդ ոսկիի:

Հետ գրականութեան՝ բենճ-եքի վճարումէն ետք ստրկատէրը ամբողջական իրաւունք ունէր իր ստրուկին վրայ (9), եւ առ այդ կը ստանար վկայագիր մը՝ բենճիքը:

Շերիաթական այս Հարկին դանձումը տեւեց մինչեւ 19-րդ դա-

4. Պելտիսէանու, Ա., էջ 163:

5. Պելտիսէանու, Բ., էջ 290:

6. Պարֆամ, էջ 132, 158, 163, 194, 195, 201:

7. Բաքալիմ, Գ., էջ 766-767:

8. Բաքալիմ, Ա., էջ 480:

9. Ա. Խ. Սափրաստեան [Խրգմ.], Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի Միւս Ժողովուրդների Մասին, Ա. հտը., Նքիւա, 1961, էջ 380: Օրագրութիւն, էջ 673:

րուն սկիզբը, երբ 1800–1801 թ.ին որոշուեցաւ որոշ փոփոխութիւն մը մտցնել դրութեան մէջ, եւ էսիր բազարըներուն մէջ վաճառուող ստրկուհիներու վաճառքէն դանձել հարկերին երեք աղչէ, այս ձևով՝ իշխանութիւնները կը յուսային վերցնել տարեկան 30,000 դրուշի եկամուտ մը միայն Պոլսոյ էսիր բազարէն (10) :

Օսմանեան բարենորոգումներու շրջանին ստրկավաճառութեան վերացումով՝ վերցուեցաւ նաեւ բենճ–եքը, եւ անոր հետ՝ նաեւ խրենճը :

Հայկական կարգ մը աղբիւրներ զայն կը ճանչնան լոկ որպէս փանջ (11) :

10. Բաքալիմ, Գ., էջ 767:

11. Ամասեամ, Նշ. աշխ., էջ 81, 389:

SOME TAXES AND TRIBUTES ACCORDING TO THE OTTOMAN «KANUNNAME»S

LEVON VARTAN

(Summary)

The Ottoman Empire was politically a decentralized region, where the central government, the administrative machinery, as well as tribal chieftains, military officers and army contingents, kept their existence on the economic wealth of the population, especially on the non-moslem and non-Turkic elements.

To extort and rob what usually the *guiavur* (the Christians in the Ottoman Empire) produced and earned through tilling the ground or through commerce, the Ottoman administration published annually documents — **Kanunnames** — according to which taxes were farmed to such an extent that the people had to pay even their livelihood.

The author of these few pages discusses at length a few of the many taxes levied both by the central government and tribal authorities, making extensive use of the Ottoman **Kanunnames** published in Turkish, French and Armenian.

